

NECATİ CUMALI'NIN *VİRAN DAĞLAR* ROMANI VE *MAKEDONYA 1900* ÖYKÜ KİTAPLARI BAĞLAMINDA KÜLTÜR VE KİMLİK DÖNÜŞÜMÜ¹

Doç. Dr. Selçuk Kürşad KOCA
Katar Üniversitesi
Sakarya Üniversitesi
skursadkoca@sakarya.edu.tr
Katar

Dr. Seyhan Murtezan İbrahimi
Uluslararası Balkan Üniversitesi
smibrahimi@ibu.edu.mk
Kuzey Makedonya

ÖZET

Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı 1923'ten başlayarak günümüze kadar süren uzun bir süreci kapsamaktadır. Cumhuriyetin ilanından sonra çağdaş anlayışlar doğrultusunda gelişimini başarıyla sürdürmüştür. Bu dönem roman ve hikâyelerinde tarihsel koşullar bir edebi yapının kahramanı için yeni bir varoluş durumu yaratmakla kalmaz, tarihte kendi içinde bir varoluş durumu olarak algılanıp irdelenir. Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı devrinde ilk defa temel kaynak olarak halk edebiyatına ve halk kültürüne değinilmiş, karşılaşılan ya da anlatılmaya değer görülen insanların kahramanlıkları övülüp tasvir edilerek, hikâye edilip kültürel değerler kaynak olarak gösterilmiştir. Bu dönemin yeni kimlik oluşumu aslında bir öze dönüş hareketidir.

Edebiyatın kendi milli değerlerinden hareketle oluşturulması bir kimlik inşası olmakla beraber, bu yeni ve başka bir kimlik oluşturmada daha çok var olan kimliğin milli kimliğe dönüştürülmesidir. Dönemin temel özelliklerini yansıtan Necati Cumalı'nın eserlerinde de bu durum açıkça görülmektedir. Necati Cumalı'nın ailesi 1923 yılında Türkiye–Yunanistan Mübadelesi kapsamında zorunlu bir göçle Türkiye'ye yerleşmiştir. Bu bağlamda yazar kurguyu, belleğine kazınan önceki zamanlara ait özellikleri veya olasılıkları zihninde tamamlayıp, kökleri olan Balkanlar, özellikle de Makedonya köyleri ve dağlarında içerisinde geliştirmiştir. Çalışmamızda Cumalı'nın iki eserinde, birçok farklı andan oluşan, bellekteki zaman yolculuğu ve hatıralarla birlikte ortaya çıkan incelikli bir kültür ve kimlik dönüşümü üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Necati Cumalı, kimlik, kültür, transformasyon, roman, hikâye.

¹ Bu makale, International Conference on Social sciences and Humanities, 12-14 May 2017, Üsküp'te aynı başlıkla sunulan bildiriden üretilmiştir. <http://icssh.ibu.edu.mk/ibu-icssh2017-book-of-abstracts/>

TRANSFORMATION OF CULTURE AND IDENTITY IN NECATI CUMALI'S *LAST BEG ON THE BALKANS AND MACEDONIA 1900*²

Assoc. Prof. Dr. Selçuk Kürşad KOCA
University of Qatar
University of Sakarya
skursadkoca@sakarya.edu.tr
Qatar

Dr. Seyhan Murtezan İbrahimi
International Balkan University
smibrahimi@ibu.edu.mk
North Macedonia

ABSTRACT

Turkish literature during the Republican Period covers a long interval starting from 1923 until today. After the declaration of the Republic, Turkey continued its development successfully in line with the contemporary ethos. The same spirit found roots within the literature as well. Historical conditions in novels and narratives of this period are not limited to creating a new existence situation for a hero of a literary work only. In fact, they are perceived and analyzed as a state of existence in history. For the first time in the era of Turkish Literature during the Republican Period the heroism of the people who were mentioned, encountered or told to be mentioned as folk literature and popular culture as the main source has been praised and portrayed as stories and cultural values have been shown as a source. The new identity formation of this period actually represents a return movement. The creation of literary works from the national values of literature, together with the construction of identity obtains the transformation of more existing identities into national identities without creating new and other identities. This is evident in the works of Necati Cumali that reflect the basic characteristics of this particular period. Necati Cumali's family settled in Turkey in 1923 with forced immigration under the Turkey-Greece Emigration. In this context, he has developed in his mind the features and possibilities of the previous times, which have been engraved into the author's memory, and the fiction of his works in the roots of the Balkans, especially in the villages and mountains of Macedonia. In our work, we focused on the transformation of culture and identity in two works of Cumali, which emerge in many different moments, along with the memories of time travel and memories. People generate culture in a specific time, place and under specific conditions according to their requirements. The development of the concept of "other" was a natural result of the Turkish community's quest for identity. Necati Cumali like many other authors from the republican period with topics typical for him and his style of writing occupied an important place. He displayed the transformation of his characters' identities in the novel from landlord to resistance fighter and at the same time wrapping his spouse and childhood love in lover's entity demonstrated their identity transformation. Cumali's works carry the traces of the society he lived in and was nourished by and that is why he aims to rebuild his disappearing identity. In order to preserve and improve the existing, he took into consideration the sensibility as well as the requirements of the period described in his works and in order to create a national identity, his works reflected the building blocks of national culture.

Keywords: Necati Cumali, identity, culture, transformation, novel, narrative.

² This paper was presented at the International Conference on Social Sciences and Humanities, 12-14 May 2017 in Skopje, with the same title: <http://icssh.ibu.edu.mk/ibu-icssh2017-book-of-abstracts/>

GİRİŞ

Edebiyat denen ve malzemesi dil olan sanat dalı, öncelikle ana dili ve ulusal kültür kökenlidir. (Aytaç, 2009: 13) Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı, Cuhuriyetin ilan edilmesi ile başlayan, Türk milletinin yaşadığı gerçeklere eğilerek günümüze kadar gelişmiş bir dönemi kapsamaktadır. Şiiriyle, hikâyesiyle, romanıyla bu dönemin ana ilkesinden biri olan halkı, özellikle de Anadolu veTürk halkını tanıma yoluna girmiştir. Geçmiş zamanları ve kültürleri anlamada hiçbir şey bize anlatılanlardan daha fazla kavrayış gücü sağlayamaz. Kültürler ve adetler, siyasi ve ideolojik biçimlendirmelerden çok daha yavaş ve isteksizce değişir. Tarihi, siyasi ve sosyolojik çalışmalar yaşanan zamanın olay ve eğilimlerini kayıt altına alırken, edebiyat metinleri, tarihin akışında genellikle unutulmuş olanı hatırlar. Cumhuriyet’in ilk yıllarında, entellektüellerin ve yazarların eleştirel çabaları genel olarak Türk toplumundaki derin kültürel ayrımlara dair konulara odaklanmıştı. (Seyhan, 2014: 15,16,20)

Küreselleşmenin getirdiği daha doğrusu meydana çıkan sonuçlar doğrultusunda birçok kavram gibi ‘kültür’ kavramı da dikkat çekmeye başlamış ve çok söz konusu edilmiştir. Kültür insanın insanla, insanın toplumla, insanın çevre ile olan ilişkisinin bir sonucu olarak ortaya çıkan bilinçli bir birikimdir. Bu yönüyle kültür toplumsal açıdan benzerlikleri oluşturmaya çalışmaktadır. (Koca, 2010-II: 92) Eski Alman edebiyat uzmanı Birkhan, kültürü şöyle tanımlar: *Kültür, ortak normların ve adetlerin tümüdür. Buna o norm ve âdetlerin temelinde yatan teoriler ve onların maddi bileşenleri de dahildir.* 1871 yılında ünlü etnolog Tyler’ın yaptığı şu tanımı da anabiliriz: *Kültür, en geniş etnografik mânâda, insanın toplum üyesi sıfatıyla benimsediği bilgi, inanç, sanat, ahlâk, yasa, âdet ve geri kalan tüm beceri ve alışkanlıkların toplamıdır.* (Aytaç, 2005: 8)

Rus edebiyat bilimcisi J. Lotman’ın kültür ve değişimi konusundaki görüşüne gelince: Ona göre her kültür, konsantrik alanların bir sistemi olarak yeniden kurgulanabilir; söz konusu alanlar içerden dışarıya doğru kültürel odak, kültürel dış çevre, kültür dışını ve kültürel olmayanı içerir. Bu model, kültür değişimi mekanizmasını da tanımlamaya imkan verir. Ve kültür değişimi, dünyanın gittikçe artan göstergeleşmesi sürecinde vardır ve bu alanların sınırlarında gerçekleşir. (2005: 63)

Zorunlu bir göçle Türkiye’ye yerleşen Necati Cumalı, incelemeye aldığımız bu iki eserinde yer değiştirme ile başlayan hayat serüvenlerinde, Seyhan, Birkhan ve Lotman’ın ‘kültür’ kavramı tanımlarında olduğu gibi tarihi ve siyasi olaylar, ahlak, adetler, yasaların değişimini ve yansımalarını hikâye ve romanında gözlemlediği gerçekler üzerine kurgulamıştır.

1. *Viran Dağlar* romanı ve *Makedonya 1900* öykü kitapları bağlamında kültür ve kimlik dönüşümü

Necati Cumalı, *Makedonya 1900* hikâye kitabında bulunan 11 hikâyeyi anne ve babasının özlemle anlattıkları memleket duygularıyla, gerçek olaylara dayanarak yazmıştır. Kitapta bulunan hikâyeler: Evimiz, Babam, Dayım, Dila hanım, Zole Kaptan’ın ölümü, Kurt kanı, Arif kaptan ile oğlu, Mavi tencere, Uçak, Korku ve Bazen bir savcı. Cumalı anılarında:

Makedonya 1990’de topladığım öyküler, çocuk yaşında başlayarak annemden, babamdan dinlediğim olaylardan doğuyor. Uzun yıllar yazmak istediğim konulardı. Annemden babamdan dinlediğim olaylar genel olarak anı niteliğindeydi. Anıyle öykü ayrı ayrı şeylerdir. Bu anıları giderek öyküleştirmeye çalıştım. Kitabımda okuyacağınız öyküler bu çabanın sonunda oluştu. Makedonya 1900’ü üç kitap olarak planladım, birinci kitapta 11 öykü var. Genellikle bu öyküler babamdan dinlediğim anılara dayanıyor. İkinci kitapta 9 öykü olacak. Öykülerin özek noktası annemin memleketi Kaylar. Üçüncü kitap bir roman: Viran Dağlar adını alacak. Rauf Mutluay’ın Necati Cumalı’nın “anasından dinledikleri ayrı

bir kitap olacakmış ve ben onu özlemle bekleyeceğim” dediği ikinci kitap hiç yazılmaz. (Kocabıyık, 2006: 135)

Cumalı’nın hikâyelerinde kullandığı, kültürü oluşturan unsurlardan birkaçına değineceğiz. Hikâye kitabında bulunan hikâyelerin tamamında ikili konuşmalarda günlük ağız dikkati çekmektedir:

Dört Gega mı dedin a be Rıza Bey? Tüh, tüh, tüh... Ne var ne oldu be Hayrettin Ağa? Daha ne olsun istersin be Rıza Beyim?(Cumalı, 2016: 57)
“Doğru mu söyler bu be, yoksa uydurur mu, kandırır mı bizi? İnanırmısın be, hiç olurmuşmuş böyle şeyler? (2016: 175)
“Ah be Mustafam! Ah be can oğlum niçin böyle yaparsın? Niçin üzersin, merakta bırakırsın yaşlı ananı? (2016: 178)

Hikâyelerde ve romanda türkü ve şarkılara yer verilmiştir. Korku hikâyesinde şöyle bir dördlük bulunmaktadır: *Ah hanım çıkmış ayazmanın başına, Ah güneş vurmuş sarı ipek saçına, Ah henüz girmiş on üç on dört yaşına, Yosmam de... (2016: 185)*

Halk bilimi, belirli ortak değerlere sahip olan birden fazla kişinin oluşturduğu topluluk olarak halkın yaşantısını ve bu yaşantıya bağlı şekillenen soyut ve somut olguları inceleyen bir disiplindir. Yazar eserlerinde halk bilimine özgü bir unsur olan türkülerimize de yer vermiştir. Hikâyelerinde Türkçe türküler dışında Yunanca türküler de yer vermiştir. Şarkı sözlerinin bulunduğu aynı hikâyenin devamında Yunan askerlerinin söyledikleri aşk türküsü ve yunanca konuşmalara yer vermiştir. **Yirise se perimeno yirise** (Dön, seni bekliyorum, dön) **Mikrolamu kopela** (Küçükcek sevgilim) **Ela, ela, ela ... (gel, gel, gel).** (2016:190)

Viran Dağlar romanında ise şu Rumeli türküsü karşımıza çıkmaktadır: *Dağlar dağlar; Viran dağlar; Ah yüzüm güler; Kalbim ağlar. Ah min olaydın min olaydın; Ne olur benim olaydın (Cumalı, 2012: 301)*

Romanın devamında merhum Şevki Bey’in Uşşak şarkısı:

Gamkin dilim şad –edecek sensin-efendim
Her lahza beni yâd-edecek sensin-efendim
Viranlığım, âbâd-edecek sensin-efendim
Her lahza beni yâd-edecek sensin-efendim.

Ve devamında da bir diğer Rumeli türküsü yer alır:

Köşküm var deryaya karşı; Durmaz akar gözüm yaşı
Ah sevdadır işin başı; Var gönül yan; Git seyreyle aman aman; Gel bana söyle aman aman aman...
Elmayı nazike soyarlar; Çini tabağa koyarlar; güzeli candan severler;
Var gönül yan... (2012: 303-304)

Deyim ve konuşmalar: **Yasu kirye** (Vakitler hayırlı olsun efendi) **Yasu kirye lukuya** (Vakitler hayırlı olsun çavuş)... (Cumalı, 2016:192)

“Kır boynunu, gözüme görünme!” (2016: 23)

Yeminler ve beddualar: *Evden gidersen hakkımı helal etmem. (2016: 25)*

Hayır görmesinler inşallah! Gözleri kör olsun inşallah. (2016:211)

Hikâyelerde işlediği konularda, bize savaşın yüzyıllar boyunca beraber birarada yaşayan farklı etnik kimliğe ait insanların vicdanlarında nasıl çelişkiler yaşadıklarını gösterir. Doğal olarak bu çelişkiler

doğurdıkları düşmanlıklar dışında, bir de insnaların değişimine yol açmıştır. Yazarın, hayatında önemli anlar olan bu tarihsel hatırlar, Milan Kundera'nın *Roman Sanatı* eserinde dediği gibi: *Tarihsel koşul bir roman kahramanı için yeni bir varoluş durumu yaratmakla kalmaz, tarih de kendi içinde bir varoluş durumu olarak algılanıp irdelenmelidir.* (Kundera, 2012:45) Çünkü bu tarihi olaylar insanların sevdiği veya ilişki kurduğu insanları anlamak adına sonu olmayan bir çıkmaz gibidir.

Cumalı da hikâyelerinde bulamadığı bu sonu, sonradan yazdığı *Viran Dağlar* romanındaki konu ile metinler arası bir bağ kurmuştur. Viran Dağlar Fransız İhtilali ile yayılan milliyetçilik akımı ile başlayan Balkanların, Osmanlı'nın elinde çıkma sürecini anlatmaktadır. *Viran Dağlar*, Balkan ve Birinci Dünya Savaşı dönemlerinde uzun yıllar boyunca farklı milletlerden meydan gelen Makedonya halkı arsında savaşın yıkıcılığı ve olumsuz etkileri ile Makedonya'da yaşayan Zülfikar Bey'in maceraları akıcı bir anlatımla dile getirilir. Zülfikar Bey adlı ana kahraman, varlıklı ve nüfus sahibi olan, yüzyıllardır Makedonya'da Gorička kasabasında yaşayan bir aileden gelmektedir. Eğitimini Selanikte tamamlayıp çiftliklerine dönmüştür. Rıza Bey tek oğlunu Selannik'e okutmaya götürürken hissettiği gururu köylüleriyle paylaşı: *Oğlum Zülfikar Bey! Selanik'e okumaya gidiyor... (Cumalı, 2012: 50)* der büyük bir gururla. Rıza Bey, eğitime önem veren özelliğe sahip bir karakterdi.

Eğitimin Balkanlılar için önemini oğluna şu sözlerle anlatır:

Senin okumandan beklediğimiz ne? Devlet kapısında aylığa girecek değilsin! Çok şükür malımız, kimsenin kazancında gözün kalmayacak gibi yaşatır seni. Ama devir değişti. Cahil sözü bozuk para gibi. Düştüğü yerde eğilip alan yok! Bizim elimize bakanlar hep okuyorlar. Rumlar, Sırlar, Bulgarlar okuyor, avukat oluyor, doktor oluyor, mühendis, öğretmen oluyorlar. Okudukça bizden güçlü duruma düşüyorlar. Onlar bize muhtaç iken, biz onlara muhtaç duruma düşüyoruz. (2012: 53)

O zamandaki karışıklıklar yüzünden aklı karışmış, İttihat ve Terakkicilere yakınlık duymakta ve Osmanlının nasıl eski günlerine döndürülebileceğini düşünmektedir.

Yetişen her onurlu genç İttihatçıydı ya da İttihatçı olmaya adaydı Selanik'te. 1908 devriminden sonra yüreklerdeki bu tutku dışa vurduğunda, ölçülü yaradılıştaki olan gençler bu patlamayı fırtınaya tutulmadan atlattılar. Ama Zülfikar Bey gibi yaşamlarını anlamlandıracak bir inanç arayanlar bu fırtınaya yelken açtılar. İttihatçılığın öyle, incelenerek bellenecek bilimsel ilkeleri yoktu. İttihatçılık demek, vatanımı, ulusumu severim, özgürlüğüme bağlıyım, vatanım için seve seve can veririm demekti sonuç olarak. Zülfikar da buna hazırды. (2012: 148)

Balkan Savaşı çıkar ve orduya gönüllü yazılmak ister fakat ordu yaşının, daha genç olduğunun söyleyip Zülfikar Bey'i kabul etmez. Ve böylece onun sahip olduğu kimliğini koruma savaşı çıkmazına girmiş olur.

Alman dili ve edebiyatı, karşılaştırmalı edebiyat ve felsefe profesörü Azade Seyhan *Modern Türk Romanı* kitabında sözkonusu kimlik kargaşası hakkında şöyle bir soru sormuştur: *Neyiz, kimiz, kendimizle ilgili ödev ve görevlerimizi yerine getiriyor muyuz?* Roman kahramanımız da hikâyelerde olduğu gibi burda da sahip olduğu değerleri korumak adına birçok uğraştan sonra gönüllü olarak katıldığı savaşta ilk çatışmada yaralanıp bu hayaline de bir nokta koyar. Fakat bu onu yıldırılmaz, Zülfikar bey Osmanlı'ya yardım etmek arzusu ile gizli bir örgüte girer ve haber taşımaya başlar. Bunu farkedenden fransızlar peşine düşerler. Ve kendini bir anda dağlarda çeteleri yöneten çete başı olarak bulur ve hayatının sonuna kadar böyle devam eder.

Balkanların acı bir kaderi ve gerçeği olan göç ve bununla birlikte gelen kimlik ve kültür kargaşaları malesef bu roman ve hikâye kahramanlarını da derinden etkilemiştir. *Babam* hikâyesinde, Lozan Antlaşması sonucu göçe zorlanan ailenin en yaşlı ferdi topraklarını bırakıp giderken söylediği sözler bu gerçeği gözler önüne sermektedir: *Vapura geçeceğimiz sırada, gerisinde, iki eyle kavradı rıhtım merdivenlerinin parmaklıklarını. Benim yerim Florina, ölülerimi kimsesiz bırakmam, toprağımı bırakmak, siz gidin. Bindirin beni trene Florina'ya geri döneyim. Florina'da öleyim. (Cumalı, 2016:31)*

Viran Dağlar romanının kahramanı da Fransız polisine yakalandığı zaman yaptığı düzensizleri aslında kendi kimliğini toprağını korumak için yaptığını şu sözlerle savunur: *Kendi ülkemde, onurumu, doğup büyüdüğüm, toprakları savunduğum için suçluyor, yargılıyorsunuz beni... Siz de mecbur değildiniz sayın yargıç biz çağırmadık sizi... (Cumalı, 2012: 394)*

Kimlik bir bilinç sorunu, daha doğrusu kişinin kendi hakkında bilinçsizce oluşan algılayışının bilince çıkmasıdır. Bu hem bireysel hem de toplumsal düzeyde geçerlidir. (Assmann, 2015: 139) Necati Cumalı annesi ve babasından dinlediği geçmiş hatırlardan yola çıkarak yazdığı hikâye kitabı ve devamında da romanında vatanlarına olan özlemi yansıtırken, orada (vatanda) doğanın güzelliklerine şeffaf bir dokunuşla değinir, zulmün özgürlüğünden uzak bir dünya taslağını resmeder.

Şüphesiz ki bu tür savaş ve göçlerde kimlik dışında, kimliğin bir parçası olan kültür de önemlidir. Yazar roman ve hikâyelerde Türk kültürüne, örf ve adetlerine bolca yer vermiştir. Bu iki eserin hemen her bölümünde karşımıza “at” unsuru çıkmaktadır. At hikâye ve roman kahramanlarımızın en vazgeçilmez varlıklardan biri olduğunu her hikâyede sözünün geçmesinden anlıyoruz. *Korku* isimli hikâyede kahraman atına şu övgüleriyle yazmıştır: *Atım yüksek yapılı, yağız bir halis kan Arap atıydı. Bu kağıllıklarına kadar inen kuyruğunu hafif kaldırarak çalım çalım bir yürüyüşü vardı. 1950’lerde spor bir arabanın değeri neyse 1914’te halis kan bir Arap o gözle görülürdü. (Cumalı, 2016: 179)*

Atların bir diğer özelliği de sahiplerine sadık oluşlarıdır. Bu gerçek *Viran Dağlar* romanında Zülfikar Beyin ormanda vurulduğu zaman atının durmadan kişneyip koşarak sahibine yardım getirip hayatını kurtarmasında gösterilmiştir. Çocuklukta yaşadığı aşkı hayatı boyunca unutmayan, fakat babasının örf ve adetlere düşkünlüğünü bildiği için ve yine Türk kültüründe olan, otoritenin babanın üzerinde olduğu için görücü usulü ile evlenmiştir. Fakat bu evlilik onu çapkınlıklarına engel olmamıştır.

SONUÇ

İnsanlar belirli zaman, mekân ve şartlarda ihtiyaçlarına göre kültür üretir. Türk toplumunun kimlik arayışı sonucunda bir ‘öteki’nin oluşması doğaldır. Cumhuriyet dönemindeki ulusal proje ve ulusal kimlik arayışı, Osmanlı ittifaklarını bir yerde geçersiz kılmıştır, artık farklı toplumsal sınıflandırmalar gündeme gelmişti. (Milas, 2005: 331)

Necati Cumalı Cumhuriyet devrine ait birçok yazar gibi kendine özgü konuları ve bu konuların olay örgüsünü kurgulayış ve kaleme alış şekli ile önemli bir yere sahiptir. Romanda kahramanını ağa kimliğinden, komitacı kimliğine aynı zamanda da eş ve çocukluk aşkına aşık birimliğine büründürerek kimlik transformasyonlarını gözler önüne sermiştir.

Stuard Hall, *The question of cultural identity* isimli eserinde kimlik transformasyonu sorununa değinirken, kimliği belirlemenin en önemli unsurunun onun nasıl temsil ettiğimizin olduğunu söyler. Ona göre, şu sorular nasıl temsil edildiğimizin cevaplarının anahtarıdır: Değişken olan bağlama göre biz nasıl temsil edilmişiz ve nasıl kendi kendimizi temsil edebiliriz? (Hall, 1992: 611)

Bu teoriye göre de yazar kahramanlarını istediği şekle koyup, okuyucuya – topluma yaşanan göçlerin ve savaşların nelere gebe olduğunu anlatmıştır.

Cumalı'nın eserleri içerisinde yaşadığı ve beslendiği toplumdan izler taşımakta ve böylece toplumda kaybolmaya başlayan bir kimliğin yeniden inşa edilmesini amaçlamaktadır. Var olanın korunması ve geliştirilmesi amacıyla yazar, eserdeki olayların geçtiği dönemin hassasiyetleri ile eserin yazıldığı dönemin ihtiyaçlarını da göz önünde bulundurmuş ve milli kimlik oluşumu için milli kültürün yapı taşlarını eserlere yansıtmıştır.

KAYNAKÇA

- Assmann, J.(2015).*Kültürel Bellek – Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*. Çev. Ayşe, T. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Aytaç, G. (2005). *Edebiyat ve Kültür*. Ankara: Hece Yayınları.
- Aytaç, G. (2009). *Genel Edebiyat Bilimi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Cumalı, N. (2012). *Viran Dağlar*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Cumalı, N. (2015). *Makedonya 1900*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Hall, S. (1992). *The Question of Cultural Identity – Modernity and its Futures*. Polity Press. Cambridge.
- Kundera, M. (2012). *Roman Sanatı*. Çev. Bora, A. İstanbul: CAN Sanat Yayınları.
- Koca, S. K. (2010). *Genel Hatları ile Kültür ve Sembol İlişkisi*. SAÜ Fen Edebiyat Dergisi, Sakarya.
- Millas, H. (2005). *Türk ve Yunan Romanlarında “Öteki” ve Kimlik*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Seyhan, A. (2014). *Modern Türk Romanı – Kesişen Yazgıların Hikâyesi*. Çev. Irmak, E. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koca, S. K., İbrahimi, S. M. (2017) "*Necati Cumalı'nın Viran Dağlar Romanı ve Makedonya 1900 Öykü Kitapları Bağlamında Kültür ve Kimlik Dönüşümü; Transformation of culture and identity in Necati Cumalı's Last Beg on the Balkans and Macedonia 1900*", International Conference on Social Sciences and Humanities, Changing the World: Challenges, Opportunities and Responsibilities - Book of Abstracts, Skopje: International Balkan University.